

Theodor Karp

A csönd faggatása — III.

Liturgia, ének és zsoltározás a korai zsinagógában

A zsinagógai istentisztelet kihagyásos leírása Lukács evangéliumában

A közösségi istentisztelet talán legkorábbi olyan leírása, amelyet többé-kevésbé pontosan keltezhetünk, nem a Talmudban, hanem Lukács evangéliumában olvasható. (Lk 4,16–22) A következőképpen hangzik: (Két kisebb megjegyzést én fűztem hozzá szögletes zárójelben.)

Theodor Karp a zenetörténet professor emeritusa (Northwestern University, Evanston, Illinois). Kiemelkedő művei: The Polyphony of Saint Martial and Santiago de Compostela (tanulmány és kiadás két kötetben), Aspects of Orality and Formulariness in Gregorian Chant; számos tanulmány szerzője. Jelen cikke Interpreting Silence: Liturgy, Singing, and Psalmody in the Early Synagogue címmel jelent meg. A fordítás megjelentetése a szerző engedélyével történt.

Méne azért Názáretbe, az holott feltartatott vala, és beméne az ő szokása szerint szombatnapon a zsinagógába, és felkele, hogy olvasna. Akkor adaték néki az Ézsaiás próféta könyve, és mikor megnyitotta volna a könyvet, [kibontotta a tekercset] találkozik a helyre, az holott ez vala írva: „Az Úrnak lelke vagyon én-rajtam, mivelhogy megkent engemet: azért küldött engem, hogy a szegényeknek az evangéliumot hirdessem. Hogy meggyógyítsam a töredelmes szívűeket, hogy a foglyoknak szabadulást hirdessek, és a vakoknak szemüknek megnyílását, és a megromlottakat szabadon bocsássam: hogy hirdessem az Úrnak kedves eszten-dejét.” És behajtván a könyvet, [összecsavarván a tekercset] mikor adta volna a szolgának, leülte, és mindeneknek szemük a zsinagógában óréa függesztettek valának. Kezdé pedig nekik mondani: „Ma teljesedett be ez az írás a ti hallásotokra.” És bizonytságot tesznek vala őfelőle mindnyájan, és álmélgodnak vala az ő kedves beszédein, melyek származnak vala az ő szájából, és ezt mondják vala: „Avagy nem ez-e a József fia?”

A beszámoló sajnos csak töredék: élénken megmutatkozik benne a feszültség, amely az evangélium vallási és történeti forrásértéke között feszül. Szándékom az, hogy hosszabb kísérletet tegyek annak megállapítására: vajon mit lehet megtudni ebből a részletből. Mit lehet hozzátenni annak érdekében, hogy kifejtetté váljék az, ami kifejtetlen, és ezáltal mintegy kivesézzük a beszámólót? Először is azt, hogy Jézus tanult ember volt: nemcsak arameusul beszélt, a hétköznapi nyelven, hanem héberül is. Tudott olvasni: ez önmagában is jelentős teljesítmény. Tudását ráadásul elismerték a gyülekezet vezetői: föl-hívták, hogy olvasson. Egy magánember nem kel föl olvasni, ha csak úgy hozza kedve. Jézus láthatóan nem választotta Ézsaiás könyvét: adták neki. Továbbá a gyülekezetnek és az istentiszteletnek is volt valamiféle szerkezete. Amikor Jézus befejezte a fölolvast, átadta a tekercset a szolgának. Voltak

tehát szolgálatttevők. Valakinek el kellett döntenie, hogy az aznapi olvasmányt Ézsaiástól vegyék. Az a kérdés, hogy az olvasmány aznapi szakasza rögzített volt-e már a gyülekezet számára, nyitva marad. A szöveg mintha azt sejtetné, hogy a szakaszt Jézus választotta, de ez kockázatos következtetés.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mit is olvastak, kényelmetlen kérdésekkel szembe-sülünk. Lukács evangéliumának nem maradt fenn héber változata az ókorból, így kénytelenek vagyunk a fordítás közvetítésével dolgozni. Ha összehason-lítjuk Lukács Vulgata-beli szövegét és Ézsaiás (Jesája) szövegének Vulgata-változatát, azt találjuk, hogy a kettő nem azonos. Ráadásul a Lukácsnál közölt Ézsaiás-anyag nem egészében származik a 61,1-ből. Az itt dőlt betűvel szedett részek nyilvánvalóan az 58,6-ból valók. A részlet kontaminált:

A)
 Spiritus Domini super me,
 eo quod unxerit Dominus me
 ad annuntiandum mansuetis.
 Misit me,
 ut mederer contritis corde,
 et praedicarem captivis indulgentiam
 et clausis apertionem:
dimitte eos, qui confracti sunt, liberos,
 ut praedicarem
 annum placabilem Domini
 et diem ultionis
 Deo nostro, ut consolarer omnes lugentes.

B)
 Spiritus Domini super me,
 propter quod unxit me
 evangelizare pauperibus.
 Misit me
 praedicare captivis remissionem,
 et caecis visum,
dimittere confractos in remissionem,
 praedicare
 Domini acceptum
 et diem retributionis.

Mint forrás az evangélium azt válogatja ki, amit tanítani kíván, és a szerkesztés szempontjából erre összpontosít. (Jellemző pl. az *annuntiandum* helyettesítése az *evangelizare* szóval.)* Jézus vagy olvasott, és a közölt szavak nem azonosak azzal, amit olvasott, vagy pontosak a közölt szavak, és nem olvasott. De az evangélium nem pusztán napló vagy krónika, és nem is történelem-könyv: nem szabad úgy olvasni vagy ítélni róla, mintha érvényesek lennének rá azok a kritériumok, amelyeket e három műfaj bármelyikére alkalmazunk.

A zsidó gyakorlat fogalmai szerint a szakasz a haftára néven ismert és a prófétai könyvekből válogatott olvasmányok közé tartozik, szembeállítva a Penta-teuchusból vett olvasmánnyal, a tórával.** Nincs adat arról, hogy az Ézsaiástól idézett két evangéliumi részlet a Jézus által olvasott teljes szöveget jelenti-e. Ha igen, úgy az olvasmány —még ebben az időszakban is— rendhagyóan rövid volt. A gemara kimondja:

Aki a haftárát mondja a Prófétákból, ne olvasson kevesebbet huszonegy versnél, annak a hétnek [ti. hét embernek] megfelelően, akik a tórát olvasták. (Megila 23a)

* Lásd a felelős szerkesztő kiegészítését a 22. lapon!

** Kisbetűs írással a tórai olvasmányt, illetve a tóratekereszt jelöljük, megkülönböztetve a Tórától (Mózes 5 könyve v. Pentateuchus). (A felelős szerk.)

Mivel inkább a gemarával, mint a misnával foglalkozunk, nem állíthatjuk, hogy a szabályozás azt az állapotot írja le, amely Jézus életidejében volt érvényben, de nem látom okát annak, hogy megkérdőjelezzem a hosszabb olvasmányok normatív használatát. A gemara elsődleges célja nem az, hogy új szabályokat vezessen be vagy korszerűsítsen dolgokat, hanem az, hogy a misnából levonható következtetéseket fejtsse ki. A jelen példában a két Ézsaiástól vett mondat folyamatos. (Nincs bennük kihagyás, bár ez a prófétai olvasmányok esetén megengedett volt.) A 61. fejezetből vett szöveg mindössze a két idézett mondatra terjed ki. Legalábbis meg kell fontolnunk annak lehetőségét, hogy Jézus jóval többet olvasott, mint amennyit az evangélium idéz. Meg kell ismételnem, hogy az evangélium arra összpontosít, amit közvetíteni akar, és minden egyebet elhagy mint lényegtelen. Mindenestül hallgat az imádság és a zoltározás kérdéseiről, amelyek e tanulmány legfontosabb tárgyát képezik.

A fölolvadás nem lett volna önmagában elég, és valószínűleg nem is volt folyamatos. A Talmudból értesülünk arról, hogy szokásban volt a héber szöveget lefordítani arameusra azok kedvéért, akik nem értettek héberül. Ha valaki éppen a haftárát olvasta, egy, legföljebb három mondatot olvashatott a fordítás előtt, amelyet inkább egy vagy két fordító végzett, mint a fölolvadás. (Más részről a tórát mondatról mondatra kellett fordítani egy a fölolvadótól különböző személynek.)

Még tovább menve megjegyezhetné valaki, hogy ebben a korban a haftárát nem olvasták volna önmagában. Az mintegy követi és kiegészíti a tóraolvasást. Az *Encyclopedia Judaica*-ban közölt táblázat szerint a szóban forgó haftárához tartozó tórai szakasz Chesvan utolsó szombatján kerülhetett sorra, egy három-éves ciklus harmadik évében, és a MTörv 15,7 versével kezdődött. (A mai gyakorlatban ez a Reé hetiszakasz végének felel meg.) Mindemellett —amint McKinnon nyomatékosan megállapította— ezek a naptár szerinti beosztások erősen vitatottak. Mivel a szóban forgó időszakban nem volt általánosan rögzített olvasmányciklus, ha más területekről származó anyaggal vetjük össze, bármelyik változat visszavetítése ellentmondáshoz vezet.¹

¹ Helyénvaló lehet kiemelni a különbséget a *chumas* és keresztény párhuzamainak belső szerveződése között. Ez utóbbiakban Mózes öt könyvének mindegyike több fejezetre oszlik, és minden fejezet további versekre. E fejezet, illetve vers szerinti beosztás a *chumas*-ban is megvan. De itt az egyes könyvek még számos szidrára (parasára ill. hetiszakaszra) is oszlanak. Ezekből ötven-négy van, vagyis több, mint ahány hetet a rendes holdév számlál. Mivel átlagos körülmények között egy szidra jut minden egyes hétre, kettőt alkalmasszerűen össze lehet kapcsolni egy-egy héten. A *Mattóth* hetiszakasz általában a *Maszeé* hetiszakaszhoz kapcsolódik, és a *Vajjélech* hetiszakasz általában a *Miccábim* hetiszakaszhoz. A rendszer rugalmassága megengedi, hogy —a holdév változékonysága ellenére— kialakuljon bizonyos meghatározó asszociációs viszony az adott időszakok és az adott szakaszok között. Egy hetiszakasz és egy fejezet kezdete nem szükségszerűen esik egybe. Ha hároméves olvasmányciklus van érvényben, minden hetiszakasz három részre oszlik. E három részből szakaszonként minden egyes évben ugyanazt olvassák. [Vagyis három-három részre osztják az egyéves ciklus minden hetiszakaszát, de ezeket nem folytonosan olvassák három évig, hanem az eredeti hetiszakaszoknak az első évben mindig az első, a másodikban a második, a harmadikban pedig a harmadik részét veszik. *A ford.*] Az, hogy egy hároméves

Mivel szombatnap volt, hét embert hívhattak föl tóraolvasásra. Az a személy, aki a haftáraolvasás megtisztelő feladatát kapta —a maftir— a *Tóra tekintélye miatt* valószínűleg abból is olvasott előzőleg néhány mondatot. A gemara nem képvisel egységes véleményt abban a kérdésben, hogy a maftir a hét fölolvás közé tartozott-e. Jézus mindenesetre maftirként szolgált ezen az alkalmon. Mint korábban megjegyeztem, minden mondatot, amelyet a Tórából olvasott, egyzersmind le is fordíthatott valaki. Az első fölolvás áldással vezethette be a fölolvását. És Jézus, miután befejezte a tóraolvasást, valószínűleg kiegészítő áldást recitált befejezésül. A másik lehetőség az, hogy ezt az áldást az őt megelőző fölolvás recitálta. (A gemarában leírt, jóval későbbi gyakorlat szerint minden fölolvás, akit a Tórához hívtak, beleértve a maftirt is, bevezető és záró áldást is mond.)

Többet is tudunk. Mint korábban kiderült, a *Megila* értekezés beszámol arról, hogy a maftir tiszte volt a *Sema*-t recitálni a megelőző és azt követő áldásokkal együtt, a frigszekrény elé menni, azaz recitálni a muszaf *Amida*-t, és fölemelni a kezét. (Egy korábbi misna [a harmadik ugyanebben a fejezetben] elmondja, hogy ezek az események nem mehetnek végbe, ha nincs jelen tíz férfi.) A kéz fölemelése a három papi áldás recitálására utal. Nincs bizonyíték arra, hogy Jézus kohanita lett volna: ha a neki tulajdonított leszármazás hiteles, nem volt az. Amennyire tudjuk, csakis a kohanita volt az (és ez ma is így van), aki valóban, a szó szoros értelmében fölemelte a kezét. Valószínű, hogy Jézus a papi áldás szövegének előmondásával szolgált a kohanitáknak. Akárhogyan is, meg kell fontolni annak valószínűségét, hogy több minden történt, mint ami az evangéliumban le van írva. Mindez az evangélium szempontjából nem volt fontos.

A *Megila* értekezés által közvetített adat vélhető keltezései

E fejezetek keltezésére vonatkozóan vitatott területre kerültünk. A *Megila* értekezés viszonylag kevésszer hivatkozik történelmi alakokra, és ezek közt sem szerepelnek olyan korai bölcsek, mint Hillél vagy Sámáj. McKinnon három lehetséges időpontot vesz számításba: a legkorábbi is a Szentély lerombolását követi legalább egy évtizeddel. Ő maga egy még későbbi időpontot tart valószínűbbnek. Noha mindhárom fölvetett lehetőséget támogatják érvek, nem taglalja, hogy a szabályozás miért ne vonatkozhatnék az időszámításunk kezdete környékén uralkodó állapotokra. E lehetőség nyilván azon meggyőződés miatt marad említetlenül, amely szerint a zsinagóga ebben az időszakban elsősorban világi intézmény volt, és mert a korabeli tudósítások hallgatnak erről a kér-

ciklusban a Jézus által olvasott haftarának van tórai megfelelője, azt sejteti, hogy volt ilyen ciklus az illető zsinagógában. Fölöttébb kétséges viszont, hogy létrejöhetett volna egy hároméves ciklus, ha a teljes ciklus előbb nem alakul ki ennek alapjaként. Ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy Izraelben és azon kívül minden zsinagóga ugyanazt a rendszert követte. Mivel a szöveg versbeosztásában sem teljes az összhang (ld. Tov idézett munkáját az előző rész lábjegyzeteiben!), a nagyobb egységek teljesen azonos beosztása is valószínűtlennek tűnik.

désről. Amennyiben viszont a kiindulópontunkat képező fejezet Lukácsnál liturgikus eseményt ír le, a zsinagógák ez időben elsősorban vallási, és nem polgári létesítmények voltak. Idézzük föl azt is, hogy az evangélium szerint Jézus „beméne az ő szokása szerint szombatnapon a zsinagógába”! A szombat megtartása minden más tevékenységnél előbbre való; így ez és minden más zsinagóga vallási feladatot töltött be nemcsak a leírt szombaton, hanem minden más szombaton, függetlenül attól, hogy Jézus ellátogatott oda vagy sem.

Az a véleményem, hogy az idézett misna késői keltezései két főbb okból is igen kétségesek. Ezek a keltezések szemben állnak mindazzal, amit a szentség alapjairól tudunk az időszámításunk hajnalán élő gyakorlat fényében. Másrészt a késői keltezések olyan viszonyokat föltételeznek, amelyek elméletileg lehetlenné tették volna a zsidóság megmaradását.

A szentség alapjait illetően azt javaslom, hogy az olvasó idézze föl: Mózes azért nem léphet be Izrael földjére, mert elmulasztotta megszentelni Istent Meriba-Kades vizeinél. (*Háazinú* hetiszakasz; MTörv 32,51) Mózes nem hívta segítségül és nem áldotta Istent. Az áldás mint teljes értelemben vett beszéd szerepe a Tórában kiemelkedő jelentőséggel bír. Az ember megfelelő lelkiállapotba kell, hogy lépjen, mielőtt megközelítené a szentet. Vagy gondoljuk meg Ézsaiás látomását! Ézsaiásnak látomása van Istenről, és megretten: „Jaj nekem, el kell vesznem, mert megfertőztetett ajakú vagyok, és fertelmes ajakú nép között lakom!” (6,1–5) Mit jelent az ajak szempontjából a *tamei* szó? Olyan ajak, amely közönséges és talán erkölcstelen gondolatokat mondott ki. Talán zaftos pletykát, talán sértő kritikát, egy manapság oly okos és divatos, ám fölösleges szarkazmust, talán a felebarát durva leszólását — még ha igazolható is. A gonosz beszéd bűne (*lason hara*) egyike a legalattomosabbaknak: egyébként egészséges erkölcsű és becsületes emberek viselkedését képes torzítani. Az említett példában a szérafok egyike távoztatja el a tisztátalanságot („illeté az én számát”) az Első Szentély oltáráról vett eleven szén által, és Ézsaiás ekkor küldetik isteni feladatára.

De forduljunk világiasabb témák felé, és térjünk vissza két korábban már tárgyalt szövegre: Mk 7,3–5 verseire és a *Kelim* értekezés 25. misnájára! Időbeli keresztmetszetünk szűkre szabott, hiszen Jézussal foglalkozunk, kevéssel nyilvános működésének kezdete után. Emlékeztetülül: a farizeusok szemére vetik, hogy ő és követői nem mossák meg kezüket étkezés előtt. De nem a kéz tisztaságáról vagy piszkosságáról van szó. Semmi különös okunk nincs azt gondolni, hogy az apostolok piszkos kézzel ettek. Ráadásul föltehető, hogy a farizeusok keze is tiszta volt, már mielőtt megmosták. Amiről szó van, az Isten megszentelése egy áldás révén, amely rituális kézmosással kapcsolódik össze. A vád abban áll, hogy az apostolok elmulasztották ezt az alkalmat a megszentelésre, és kezük így *tamei*, tisztátalan volt.

Az áldások szerepe az ókori zsidóságban

Vizsgáljuk meg a *Berakot* értekezés 8. fejezetének első misnáját! A részlet közismert, és alkalmas arra, hogy ütköztesse a Sámmáj és Hillél iskoláját elválasztó véleményeket. E bölcsek egyikének működését sem köthetjük pontos dátumokhoz, de tevékenységüket hagyományosan az i. e. utolsó félszázadra és az azt követő évtizedekre teszik. Tekintélyes iskoláik állítólag fennmaradtak az i. sz. II. század kezdetéig. A misna hosszú, így csak első mondatait idézem.

E tételek [azaz különbségek] vannak Sámmáj és Hillél iskolája között az étkezés dolgában. Sámmáj iskolája azt mondja, hogy az áldás előbb a napra mondatik és azután a borra, míg Hillél iskolája azt mondja, hogy az áldás előbb a borra mondatik és azután a napra. Sámmáj iskolája azt mondja, hogy a kézmosás megelőzi a pohár megtöltését, míg Hillél iskolája azt mondja, hogy a pohár megtöltése megelőzi a kézmosást. Sámmáj iskolája azt mondja, hogy miután megtörölte kezét egy kendővel, az étkező az asztalra teszi azt, míg Hillél iskolája azt mondja, hogy a párnára helyezi azt. Sámmáj iskolája azt mondja, hogy [étkezés után] a padló felsöpörtetik a kézmosás előtt, míg Hillél iskolája azt mondja, hogy [az étkezők] megmossák kezüket, és azután söpörtetik fel a padló.

Az eszmefuttatás magának az étkezésnek az elemzésével folytatódik. További áldások szükségeltetnek Isten ajándékainak méltatásához, és a két bölcs tanítványával együtt az események sorrendjéről vall eltérő nézetet. Vajon a kézmosás és a kezek megszentelése előbbre való, mint az áldásra váró borospohár megtöltése, vagy fordítva? Vajon a pohár bor megáldása előbbre való, mint a nap (vagyis a szombat) megáldása, vagy a nap élvez elsőbbséget? Az áldások témájának kiemelkedő jelentősége van az említettek szemében, és még egyetlen szó sem esett az imák szövegéről.

Mind a keresztény, mind a zsidó források arról tájékoztatnak, hogy időszámításunk kezdetén az áldások —azaz rövid imák, hálaadások— igen fontosak voltak olyan dolgok esetén, amelyek a szentség skálájának középső fokozataira tehetők. Mivel azonban nincsenek adataink más, ezekkel egybevethető imákról, egyesek azt állítják, hogy ugyanezek az emberek képesek voltak áldás nélkül hagyni olyasmit, ami a szentség rendjében összehasonlíthatatlanul magasabb, sőt a legmagasabb helyen áll. Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt a tiszteletet, amelyet a tóratekercs iránt tanúsít egy vallásos zsidó. (Visszautalok arra, hogy leírásom ilyen emberekre korlátozódik, és nem kísérel meg leírni az ókor elvilágiasodott zsidóságának hitét és életmódját.) Fölidézhetjük akár Áron fiai, Nádáb és Abíhu halálát, amelyről a *Semini* hetiszakas (Lev 10,1–2) számol be. A két fiatal férfi

vette mindegyik a maga serpenyőjét, és tett bele tüzet, tett reá füstölőszert, és bevitt az Örökkévaló színe elé idegen tüzet, amit nem parancsolt nekik. És ekkor tűz jött ki az Örökkévaló színe elől, és megemésztette őket, és meghaltak az Örökkévaló színe előtt.

Sem Áron, sem fivéreik nem sirathatják meg őket szokás szerint, különben meghalnak. A végső cél az, hogy (10–11)

különbséget tegyetek a szent és a nem szent között, és hogy tanítsátok Izráel fiait mindazokra a törvényekre, melyeket mondott nekik az Örökkévaló Mózes által.

(Mint korábban megjegyeztem, a *tamei*, illetve *tahor* szavak szellemi módon értendők, ha megszokottá is vált „tisztá”, illetve „tisztátalan” fordításuk.) Nem lehetséges, hogy valaki tiszteletlenül bánjék Isten szavával, és életben maradjon. (Nem föltétlenül szükséges elhinni ezt a részletet: elég tudomásul venni, hogy voltak és ma is vannak, akik elhiszik.) Teljesen következtelen föltételezni, hogy a tórát kivehették az *aron kodes*-ből (a frigszekerényből) nyilvános istentiszteleten, előkészítő áldások nélkül. És számos közbülső fokozatban éppen ezt a szerepet tölti be a *Sema* és az *Amida*.

A közösségi zsidó kultuszban az ima áldásokat vagy könyörgéseket tartalmazhat. A szombat reggeli (*Saharit*) *Amida*-ra túlnyomórészt az előbbi jellemző. Így kezdődik:

Áldott vagy te, Örök Isteniünk, őseink Istene, Ábrahám Istene, Izsák Istene és Jákob Istene! Nagy, erős és félelmes Isten, magasságos Isten, ki jóval jutalmazza az igazakat, mindennek teremtője, aki emlékezetében tartja őseink igaz voltát, s szeretetben megoáltást hoz utódaikra Neve kedvéért. Segítő, megmentő és olthalmazó Uralkodó! Áldott vagy Te, Örökkévaló. Ábrahám védelmezője.

A hétköznapi *Amida* hasonlóképpen kezdődik, de bővített formája könyörgő elemeket is magába foglal. Említettem már, hogy az *Amida* része volt a templomi istentiszteletnek, és a Jeruzsálemen kívüli zsidók is ismerték a *ma'amadot* intézménye révén.

Továbbá említettem, hogy a Prófétákból vett olvasmány a Tórából vett mondatokkal kezdődött. Ennek okát világossá teszi a *Megila* értekezés 23a fejezetéhez kapcsolódó gemara.

Miért helyénvaló, hogy az, aki a haftárát olvassa a Prófétákból, a Tórából olvasson először? Hogy tiszteletet mutasson a Tóra iránt. Mivel pedig [kizárólag] a Tóra iránti tiszteletből olvas, ne számítassék a hetet kitevők közé!

Még csak nem is egyes új versekről van szó. Az előző fölolvásó által recitált utolsó verseket ismétli meg. Ezek már elhangzottak! Semmi újat nem adnak a korábbiakhoz. De ezek a mondatok szükségesek ahhoz, hogy megtiszteltessék a Tóra. Egy midrás-metafora szerint: illetlenség sarkon fordulni és eltávozni a király jelenlétéből kellő tiszteletadás nélkül. És teljesen ellentétes a Tóra iránti tisztelettel, hogy egyszerűen csak kikapják a frigszekerényből bármiféle megszentelő szöveg nélkül, és elkezdjék olvasni. Vissza sem tehetik csöndben. Ráadásul mielőtt valaki olvasni kezdhethetne, egy embert ki kell hívni a Tórához. Ez megtiszteltetés, és a Talmud aggályos az efféle megtiszteltetések dolgában. A legnagyobb tisztelet a kohanitát illeti: Áron leszármazottját. Miután az első részletet fölolvasták, a következő, akit szólítanak, levita kell, hogy legyen: Lévi leszármazottja. A fönmaradt öt részlet azokat illeti, aki nem leviták és nem is

kohaniták. E beosztás nélkül a legnagyobb rendetlenség állna elő. Egykor a kohanitára volt bízva az első áldás, és az utolsó fölolvására a záró áldás. Később úgy alakult a gyakorlat, hogy mindegyikük három-három áldást énekelt a föl- olvasás kezdetén, és egyet annak végén. Emlékezzünk vissza, hogy az evangélium nem említi a köteles tóraolvasást, és azt, hogy ehhez hét emberre volt szükség! Ezek a dolgok egyszerűen kívül esnek az evangéliumok érdeklődésén. Bármennyire fontosak a leírás alapját képező szertartás számára, az evangélium szándékai szempontjából lényegtelenek. Annyit tudunk meg, hogy Jézust maftirnak kérték föl. És a maftir áldásai a haftára előtt és után jóval hosszabbak, mint a tórához mondott megfelelő áldások.

Emlékezzünk vissza, hogy közösségi istentisztelettel foglalkozunk! Hagyományunk úgy tartja, hogy Istennek kedvesebb a közösségi istentisztelet, mint az az istentisztelet, amelyet a gyülekezet egyes tagjai egyedül vagy egyénenként társulva [tehát nem „közösség”-ben, azaz tíz felnőtt zsidó férfi jelenléte mellett *A ford.*] végeznek. A Tórával való bánásmód, a Tóra szentségének méltatása változott, és ma is változik aszerint, hogy egy vagy több személy, illetve teljes gyülekezet van jelen. Nyilvános istentiszteleten a tórát nem volt szabad kivenni és olvasni, ha nincs jelen legalább tíz férfi. Magánúton bárki vagy bármely csoport hozzáférhetett a Tórához. Közösségi istentiszteletben biztos, hogy meghatározott rend szerint zajlott a tóraolvasás, még akkor is, ha időszámításunk kezdete körül egy egységes és általánosan elterjedt olvasmányciklus léte nem igazolható. A szöveget egyedül vagy kisebb csoportban tanulmányozókat nem érintették ilyen kötelmek. Olvasni fogunk egy beszámolót arról, hogy Akiba rabbi igen hosszasan imádkozott, ha egyedül vagy kevés tanítványával tette, de jóval összefogottabb volt, amikor gyülekezeti imádságot vezetett, mert tekintettel volt a gyülekezetre. Jelenleg szigorú orthodox körökben nő nem olvashat tórát. Még csak nem is hordozhatja a tórát. De liberálisabb orthodox körökben lehetséges, hogy tíz vagy több nő tóraolvasással egybekötött szertartásokat végezzen; ám ezeket a Tóra közösségi *tanulmányozásának* tekintik, és a hozzá tartozó imák (áldások) némiképp eltérnek a szokásosaktól.

Amikor a szentséghez való viszonyulások mibenlétét próbáljuk megragadni időszámításunk hajnalán, figyelembe kell vennünk egy utolsó összetevőt, még-hozzá a *Pirké Avot* elejét, amelyet korábban rövidített formában már idéztem, amikor a Talmud saját örökségéről kialakított nézőpontját tárgyaltam. Ez a mondat a Tóra hagyományozásáról beszél Mózesről Józsuán, a bírákon és a prófétákon át a Nagytanács tagjaiig. A korábban idézett szövegben az első kihagyás ez utóbbi tagjainak név szerinti ismertetését takarta. „Ők három dolgot mondtak: Légy megfontolt ítéletedben, nevelj sok tanítványt, és készíts egy kerítést a Tórának!” A háromból egyik sincs bővebben kifejtve. Mármost a Nagytanács 120 bölcsből állt, akik a Második Szentély megépülte után gyűltek össze, jóval Jézus születése előtt. Hat tanítványi nemzedék következik, míg eljutunk Hillélhez és Sámájhoz időszámításunk kezdetén.

A Tórának készítendő kerítésre való utalás korántsem különös. Világi környezetben az ember nemcsak azokat a cselekedeteket kerüli, amelyekkel áthágná a parancsokat, hanem azokat is, amelyek esetleg a parancsok áthágásához vezetnek. Egy egyszerű példa: szombaton tilos írni. Nincs külön tilalom arra vonatkozólag, hogy kézbe vegyünk egy tollat vagy ceruzát ezen a napon. Ezek mégis tiltott tárgyak, mert ha valaki ceruzát venne a kezébe, az kísértést jelentene az írásra. Ezek a tárgyak így *mukceh*nek számítanak. Ugyanígy nem szabad megérinteni egy lézerlemezt vagy más hangfölvételt szombaton, mert az kísértést jelentene arra, hogy le is játssza, ez pedig ténylegesen megsértené a tűzgyújtás tilalmát, mivel az elektromosságot a tűz mai megfelelőjének tekintjük.

Az a véleményem, hogy a Tórának készítendő kerítésnek van egy olyan tágabb értelme, amelyet alkalmazhatunk a közösségi istentisztelet területére. A tóra nemcsak saját takarójával van beburkolva —amint a Talmud írja—, és nem is csak az *aron kodes*-sel, hanem képletesen az imákkal is, amelyek naprendszer módján koncentrikus körökkel övezik. A *Sema* és az *Amida* —mindkettő kimutatható az ókorban— ezt a feladatot tölti be, és arra szolgál, hogy létrehozza a megfelelő lelki viszonyulást (*kavana*), amely a Tórához való közelítéshez szükséges. E megközelítés híján az ember a Tóra lelkiekben központi szerepét sérti meg. Az ókor és napjaink hívő zsidójának a Tóra egy minden mástól különböző tartomány része, és ez a tartomány *megköveteli* az imádság kézzelfogható támaszát.

Ez a szentséghez való viszonyulás az, amely arra indít, hogy föltételezzem a zoltározás jelenlétét az időszámításunk hajnalán működő zsinagógákban, a tényleges bizonyítékok egyetlen foszlánya nélkül is. Térjünk vissza a Lukácstól vett részletre, amely arról beszél, hogy Jézus haftárát olvasott! Hogyan vitték vissza a tekerceket a biztonságos tárolást lehetővé tevő frigyszekrénybe? Fönntartva, hogy elfogadjuk: a Talmud alkalmazható i. sz. 30 körüli eseményekre, vannak már bizonyos adataink tárolásuk fizikai rendjéről.

A zsinagógai zoltarének megközelítésének egy lehetséges forrása

Mai tudásunk szerint nincsen olyan adat, amely leírná annak módját vagy módjait, ahogyan a tórát kivették a frigyszekrényből, illetve visszatették oda. Jóllehet Ismael Elbogen *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung* című munkája 1913-ban jelent meg először, azóta több revízió ment keresztül. Az 1993-as, átdolgozott angol fordítás szerint a mű „a zsidó nyilvános istentisztelet egyetlen tudományos igényű földolgozása a maga teljességében”.² Mindent összevéve máig nagy tekintélynek örvend. A szerző szerint

a tóra visszavitelével kapcsolatban semmit nem tudunk meg az ókori forrásokból, és a Sóferim sem szól erről. Csak Amram beszél róla [...], aki elmondja, hogy

² *Jewish Liturgy* XI.

*a Zsolt 148,13–14 kísérte. E versek minden rítusban megmaradtak, de minde-
nütt bővültek is.³*

Sajnos Amram tanúsága itt alig jelent segítséget. Amram Gaon rabbi, aki a leg-
régibb fönmaradt teljes imakönyvet kiadta, i. sz. 875 körül működött. És El-
bogen elmondja, hogy bár ő volt az első szerző, aki a babilóniai rítust képviseli,
gyakran eltér a Talmudtól.

A korábbi adatok hiánya alapján Elbogen megállapítja, hogy

*a legősibb források nem tudnak semmiféle saját imáról a tóraolvasás előtt, alatt
vagy után. A tórát mindenféle saját szertartás nélkül vették ki és tették vissza,
és a fölolvastatást nem szakították meg imák.*

A nagy tudós iránti minden tiszteletem ellenére szembe kell helyezkednem ez
utóbbi kijelentéssel. Az, hogy i. e. 100 és i. sz. 850 közöttől nem rendelkezünk
egyetlen imakönyvvel sem, nem jelenti azt, hogy a tórát mindenféle saját szert-
tartás nélkül vették ki és tették vissza. Jogosan hangsúlyozzuk azt a tényt, hogy
legkorábbi forrásaink semmit nem mondanak a tóra kivételével és visszatéte-
lével kapcsolatban, de ezen kívül nem állíthatunk semmi biztosat. Véleményem
szerint a teljes csönd az istentisztelet két ilyen lényeges pontján összeférhe-
tetlen volna a Tóra szentségével, az iránta tanúsítandó köteles tisztelettel, és
végül még gyakorlati szempontból is alkalmatlan lenne.

Ha teljes menetét kell, hogy helyreállítsuk annak az istentiszteletnek, ame-
lyen Jézus részt vett, akkor szilárd bizonyítékok hiányában kell ezt tennünk.
Semmi többre nem vállalkozhatunk, mint hogy képzeletünkre hagyatkozunk,
amelyet viszont a korra vetíthető értékrend szabályoz. E dilemmával szembe-
sülve ajánlom a következő képzelgéseket. Először is, figyelembe véve a Tóra
iránti tisztelet alapelvét, sokkal valószínűbb, hogy mondtak *valamit*, mint az,
hogy nem. Valószínűtlen, hogy minden csöndben zajlott. Másodsor, valószí-
nűbb, hogy amit mondtak, valami szentnek tekintett, azaz bibliai szöveg volt,
amely illett a Tóra méltóságához. Harmadszor, a legalkalmasabb bibliai forrás
a zoltárokból vett részlet lehetett. A tórai szakaszt már fölolvasták, a próféta-
i könyvet már kiterítették, a történeti könyvek általános érvénye pedig korláto-
zott. A legegyszerűsebben használhatók a zoltárszövegek lehettek. Minthogy
a zsidó kultikus gyakorlat közösségenként nagyban különbözött a diaszpórá-
ban, feltűnő, hogy Elbogen kijelentheti: a Zsolt 148,13–14 Amram révén adatolt
használata minden rítusban fönmaradt. Ez minden valószínűség szerint jóval
korábbi eredetre utal, és könnyen *lehetséges*, hogy időszámításunk kezdetéig
vezet vissza. Az a meggyőződésem, hogy a tóra kivételének és visszatételének
szertartásában ragadható meg a zoltározás eredete az ókori zsinagógában.
Hajlamos vagyok azt gondolni, hogy a liturgikus zoltározás további rétegei-
nek bevezetése alapvetően ebből a csekély kezdetből indult.

Az előzőekben megkíséreltem kiindulópontnak tekinteni az evangélium-
ban szereplő említést egy szokásos istentiszteletről, hogy megmutassam, hol

³ Uo. 160.

lehetett a legvalószínűbb helye a zsoltározásnak a szertartások között. Ha ezzel szemben kivételesebb alkalmakkal foglalkozunk, van olyan emlékünknél, amely időszámításunk első évtizedeiig vezet vissza. A *Ta'anit* értekezés második fejezetének elején egy különösen hosszú misna áll. Egy kérdéssel kezdődik, amelyet részletes válasz követ.

Mi a böjtnapok (tkp. esőért tartott böjt) [szertartás]rendje? A frigyszekrény kivitetik a város nyílt terére, fából lett hamu tétetik a szekrényre, a Naszi fejére és az Ab-Bét-Din fejére. Mindenki más hamut szór a fejére.

A Naszira és az Ítélszék Atyjára tett utalás összekapcsolása alapján a leírt szabályozás a Nagy Szanhedrin idejére keltezhető, amely a Szentély lerombolása előtt működött. Ezt a hozzávetőleges időmeghatározást erősítik meg további részletek ebből a misnából, amelyek más templomi tisztségekre hivatkoznak: a Mismar tagjaira és a Bét-Ab tagjaira. Említésük ellenére világos, hogy a szertartás nem a templom területén zajlik. Egyesek talán későbbi keltezést kívánnának, mert a következőkben szó van a naponta recitált Tizennyolc Áldásról. Mint korábban megjegyeztem, ezeket Simon Ha-pakuli állította össze. És az újabb kutatás a Naszi nevéhez fűződő szertartást is jóval későbbre teszi, mint azt korábban gondolták. Gyanítom, hogy a misna itt későbbi megfogalmazásokat helyez korai összefüggésbe.

A misna azzal folytatja, hogy kifejti: milyen jellegű intelmeket kell intézni a gyülekezethez, és leírja a fölolvásó kiválasztását.

Egy idős, [imádságban] otthonos férfi, akinek gyermekei vannak, és akinek a háza [életől] üres, úgyhogy az ő szíve az ő imájára figyel; ő mondja előttük a huszonnégy áldást: a tizennyolcat, amely naponta mondatik, melyekhez hozzátesz még hatot, zikronokat [megemlékezéseket; az újévi muszafból] és sófárokat [harsónákat; szintén az újévi muszafból] és [ezeket a zsoltárokat:] „Szorultságomban az Örökkévalóhoz kiáltottam” [Zsolt 120], „A hegyek felé tekintek”, stb. [Zsolt 121], „A mélységből hívlak, Örökkévaló” [Zsolt 130], „Imádsága a nyomorultnak, midőn rá félelem rohan.” [Zsolt 102]

Jóllehet nem tudom pontosan meghatározni e fejezet hivatkozásainak idejét, mindenképpen úgy ítélem, hogy az itt leírt mozzanatok korai eredetre mennek vissza. És mivel a szombat a szentség magasabb fokozatán áll, mint a böjtnapok, a négy zsoltár használata ez utóbbiakon komolyan sejteti, hogy nemcsak a Szentélyben énekeltek szombaton zsoltárokat.

Más lehetőségek és következtetések

A kritikus olvasó nyilván megjegyzi, hogy e bő lére eresztett fejtegetésben egyetlen olyan dokumentumot sem voltam képes találni, amely megerősítené a zsinagóga vallási szerepét és benne az imák és a zsoltározás gyakorlatát a tárgyalt korszakban. Továbbra is lehetséges, hogy a *Megila* értekezésből vett részletek i. sz. 100, vagy akár 135 utáni állapotokat rögzítenek. Mindaz, amit leírtam, csakis

arra szolgált, hogy levonja a szentség mibenlétéből hitem szerint fakadó következtetéseket. Nem kívánom tagadni annak a kanonizációnak kiemelkedő jelentőségét, amelyet a javnei iskola végzett el, sem azt nem föltételezem, hogy a II. század zsinagógái gyakorlata megegyezett az azt megelőző két évszázaddal. Az olvasó ellenkező álláspontra is helyezkedhet.

A kutatás azonban egészen más szinten mozog. Miközben részletesen ismertettem a szentség alapelveit az ókori zsidóság szempontjából, valószínűsítettem a meglétét bizonyos intézményeknek (zsinagógáknak) és szokásoknak, amelyek képesek voltak biztosítani a zsidóság fennmaradását a Második Szentély lerombolása és az áldozati rítus megszűnte után. Ha viszont azt állítjuk, hogy az i. sz. 200 körül írásba foglalt Misna a közelmúlttal foglalkozik, vagy legalábbis egy olyan múltbéli időszakkal, amely nem terjed túl egy évszázadon, azzal óriási történelmi kérdéseket teszünk föl, és nem is hagyhatjuk őket megválaszolatlanul. Hogyan volt lehetséges a zsidóság fennmaradása egy vagy több nemzedéken át i. sz. 70 után, ha nélkülözte a közös intézményi alapot és a közösségi ima gyakorlatát? Ha ezeket nélkülözte, hogyan juthatott a Tóra a szentségnek arra a fokára, amelyen 200 körül és attól kezdve állt? Milyen folyamatok tették lehetővé egy új vallási és társadalmi rend létrehozatalát? Ezek a kérdések valóban beláthatatlanok, és ha megoldásuk nem lehetséges, az alapjukat adó föltevés megbukik. A javnei rabbinikus iskolára vagy a későbbi rabbinikus tevékenységre való hivatkozás itt nem elegendő. A Misna világias és pozitivista megközelítésével levezethető körülmények között a rabbinak legföljebb maroknyi követőjük körére lett volna befolyása. Elmélgések elvont, akadémikus teológiai gyakorlatok lettek volna, amelyeknek semmi kapcsolatuk nincs a társadalom egészével. Újonnan kialakított szentségfogalmukat egy megtört és szétszóródott embercsoportnak kellett volna, hogy megtanítsák, és ugyanennek a csoportnak kellett volna, hogy elnyerjék a hűségét. Ha elfogadjuk a zsinagógáról mint világi intézményről alkotott képet, e küldetés betöltéséhez semmi alapjuk nem lett volna. Bizarr elképzelések ezek. Még Philón (kb. i. e. 20–i. sz. 50), a leghíresebb hellenisztikus zsidó is utal *Hypothetika* című művében (VII., 13.)⁴ a „szent törvények”-re. A szent nem maradhat következmények nélkül. Könyörgés és dicsőítés övezi. Alapvetően különbözik egymástól —tegyük fel— tíz Philón korabeli alexandriai férfi, aki találkozik, hogy Aischylos, Sophoklés vagy Euripidés darabjait olvassa —ami a görög istenekhez fűződő viszonyt illeti—, és az alexandriai zsidók egy megfelelő cso-

⁴ A továbbiakban nem foglalkozom ezzel a részlettel, mert mindenestül kívül esik témámon. Mint a hellenizmus képviselője, Philón nem illeszkedik a Mísna-hoz vezető sorba. Ezenkívül a szombati istentiszteletéről szóló leírását siralmasan töredékesnek látom. Ellentétes nézőpontot képviselő olvasóimnak azt javaslom, hogy próbálják meg elképzelni azt, ami le van írva: egy 5–6 órás istentiszteletet (a délután közepéig tart), amely 15–30 perc tóraolvasásból és azt követően a szakaszhoz fűzött öt vagy még több órás magyarázatból áll. Elképzelésüknek figyelembe kellene vennie azt is, hogy ez az esemény hetente megtörtént, és évente megismétlődött. Megjósolom, hogy a magyarázat kevesebb mint három órára csökken, és az ismétlés néhány év után lehetetlenné válik.

portja, akik szombaton gyülekeznek, hogy a Tórát olvassák. Az előbbi szövegek híján voltak az utóbbihoz kötődő szentségnek, és ez a szentség hatással volt a viselkedésre is.

Miért hiányoznak a bizonyítékok?

Íratlan és kimondatlan kihívással szembesül e sorok írója éppúgy, mint a hozzá hasonlóan gondolkodók mindegyike. Az általunk kutatott témák mélyesen fontosak társadalmi és vallási szempontból. Ha —mint állítottam— az ima és a zsoltaozás létezett a zsinagógában, minek köszönhető, hogy a korai emlékek, melyek időszámításunk hajnaláról maradtak, hallgatnak ezekről? Véleményem szerint többféle válasz adható erre a kérdésre.

Az időszámításunk kezdetekor élő vallásos zsidó számára a Szentély jelentette meg az ég és a föld találkozási pontját. Minthogy ez az építmény egyszeri volt és végletesen fontos, a Talmud két értekezést szán maga e hely és működése leírására. Zsinagóga több volt. Pontos számukról nem tudunk. Különbözött épületük, pontos berendezésük és a bennük végzett istentisztelet számos mozzanata. Ezek nem voltak pontosan megragadhatók és kodifikálhatók, és nem is merült föl ilyen igény. Ez megsértette volna az egyes bölcsek kiváltságait. Ezért nincs olyan értekezés, amely a zsinagógák működésével foglalkoznék. A Misna célja az, hogy biztosítsa a legfontosabb események szabályozását és kalauzolja az egyes embert. A zsinagógai kultuszt érintő megfontolások más kérdéseket kiemelő, tágabb témákon belül merülnek föl. A Misna rendszeresen nem számol be eltérő szokásokról. Hangsúlyozom, hogy a Misna sok mindent magától értődőnek vesz. Nem kívánja megvilágítani a zsidó vallást olyan jövőbeli személyeknek, akik a hagyományon kívül állnak.

Ennek ellenére időről időre találhatni tárgyunkra vonatkozó utalásokat. A *Be-rakot* értekezés 33b fejezetének gemarájából megtudjuk, hogy az *Amida* recitálásakor

valamelyik [felolvasó] lement Hanina rabbi jelenlétében, és szólt: „Ó, Isten, a nagy, hatalmas, rettenetes, főséges, mindenható, szörnyű, erős, félelmet nem ismerő, szilárd és tisztelendő!”

Amint láttuk, e tíz jelző közül az első három a napi *Amida* kezdő áldásainak alkotja részét. A többi személyes közbeékelés volt, és azonnali szemrehányást vont maga után.

Befejezted mind a te Tanítód dicséretét? Mi szükségünk van mindezekre? Még ezzel a hárommal együtt, amelyet elmondunk, sem említette meg őket Mózes, a mi tanítónk a Törvényben [MTörv 10,17], és nem jöttek és szótték bele a Nagy Zsinagóga Férfiai sem a Tefilába: nem lehetünk képesek arra, hogy megemlítsük őket, te mégis elmondod mindezeket, és még folytatod is!

Ez a részlet magába foglalja a *Tefila* recitálását a zsinagógában, és megmutatja, hogy egyesek még az I. század után is élveztek bizonyos kultikus független-

séget. Ráadásul a Nagytanács Férfiainak tulajdonítja a mondatot anélkül, hogy figyelembe venné: az ő törvénykezésük a templomi szertartások lebonyolítására terjedt ki, illetve korlátozódott.

A misna, amely megelőzi ezt a gemarát, a zsinagógai istentisztelethez kötődik.

Ha valaki a frígyszekrény elé ment és hibát követett el, másnak kellett a helyére lépni, és ilyen esetben nem volt szabad ezt visszautasítani. Hol kellett kezdenie? Az áldás kezdeténél, amelyben a másik hibázott. A felolvasó [aki a frígyszekrény elé megy] nem válaszolhat ámennel a papok [áldásai] után, mert ez megzavarhatná őt. Ha nincs jelen pap rajta kívül, ő nem emelheti föl a kezét [papi áldásra], de ha bízik abban, hogy képes fölemelni a kezét, és visszamenni a helyére ima közben, szabad, hogy így tegyen.

Az erre következő misna teljesen egyértelmű.

Ha valaki hibát követ el az ő Tefilájában, az rossz jel neki, és ha ő a gyülekezet felolvasója, ez rossz jel azoknak, akik küldték őt, mert az ember megbízottja azonos magával az emberrel.

Itt is közösségi istentisztelettel van dolgunk. Hogyan hibázhatott valaki az Amida-ban? A legvalószínűbb az, hogy nem volt leírva, és az illető emlékezete hagyott ki egy pillanatra. A Talmud tiltja az áldások leírását, amennyiben tartalmazzák Isten nevét; és még leírva is eltéveszthetők, vagy elveszhetnek egy tűzvész vagy más csapás következtében. Ha az imaszövegek rögzítése tilos, aligha lehetünk meglepve, miért nem tanulmányozhatjuk őket korabeli forrásokban.

Fontos hivatkozások utalnak a szokás jelentőségére a Misnában. Például a Szuka értekezés 38a fejezete így ír:

Ha egy rabszolga, egy asszony vagy egy alacsonyabb rangú mondta neki [a Hallel], ő meg kell, hogy ismétlje utánuk, amit mondanak, (és átok legyen rajta) [mert nem maga mondja el]. Ha egy magasabb rangú mondta neki, ő csak a halleluját ismétli meg. Ahol a szokás úgy kívánja, hogy megismétlje [a verseket], ismétlje meg; [ahol a szokás az,] hogy egyszer mondja el, mondja egyszer; [ahol a szokás úgy kívánja,] hogy elmondja az áldást, mondja el az áldást. Minden a helyi szokástól függ.

Azért idézem ezt a részletet, mert beszámol a zsolttárok recitálásáról; nyilvánvaló, hogy a szövegösszefüggés nem zsinagógai. De a zsinagóga összefonódik a Megila olvasásával és hallgatásával. A Megila értekezés első misnájának 3. fejezete leszögezi:

Az, aki a Megilát olvassa, teheti ezt állva vagy ülve. Akár egy olvassa vagy kettő olvassa [együtt], ők [a gyülekezet] teljesítették a kötelességüket. Azokon a helyeken, ahol szokás áldást mondani, mondassék el, és ahol nem szokás, nem szükséges elmondatnia. [...]

Később az áldások kötelezővé válnak, előtte és utána is.

A Berachot értekezés 31a fejezete elmondja, hogy „amikor [Akiba rabbi] a gyülekezettel imádkozott, szokása volt rövidre szabni és hamar befejezni, hogy

kényelmetlenséget ne okozzon a gyülekezetnek”. Észben kell tartanunk, hogy Akiba állítólag i. sz. 40 körül született, és a rómaiaktól szenvedett vértanúhalált i. sz. 135 körül. Így jól ismerte a Második Szentélyt, még akkor is, ha csak annak lerombolása után lett belőle tudós. Az írástudók iránti tisztelet az ókori Izraelben általános hierarchiát követett, de ha valamelyik helyi tekintély gyakran került összeütközésbe nála nagyobb tiszteletnek örvendő tanítókkal (mint például Gamaliel rabbival), akkor a helyi közösség dönthetett úgy, hogy valaki másnak a döntését fogadja el. Ezekhez hasonló körülmények között a Misna összeállítói azt választották, hogy az egyes zsinagógák vezetését a legtekinélyesebb személyre bízzák; figyelmük elsősorban az egyes esetek felé fordult.

A *Megila* értekezés 23a fejezete egy másik, részleges választ hoz azoknak, akik egyéb adatokat hiányolnak.

Abaje mondta neki [Jozsef rabbinak]: „Miért nem magyarázta meg nekiünk ezt a mester mostanáig?” [Jozsef rabbi] mondta neki: „Nem tudtam, hogy érdeklődöl [íránta]. Kérdezted-e tőlem a dolgot, és én nem válaszoltam-e neked?”

A Misna nem vallástörténeteknek készült.

Miért van, hogy az evangéliumok olyan kevés adattal szolgálnak? Én mint zsidó rideg magyarázatot tudok adni. Jézus szándéka az volt, hogy a zsidók elhagyják az általa megvetett szokásokat, és helyettük őt kövessék vezetőjüként. Üzenetének jelentős részét a szegényeknek és tudatlanoknak címezte. Lelki szükségleteiknek megfelelően a legrosszabb farizeusok erkölcsi vezetését mutatta be mint meghatározót, amellyel egy magasabb magatartási normát állított szembe. Ebben az értelemben áll Mt 6,2-ben:

Mikor azért alamizsnát adsz, ne sípoltass előtted, amint a képmutatók cselekednek a gyülekezetekben és az utcákon, hogy az emberektől dicsérettessenek!

Másutt világos, hogy a képmutatók a farizeusokkal lesznek azonosítva, mint az edények tisztaságáról korábban idézett szövegben. Maguk a farizeusok úgy nyilatkoztak az efféle emberről, mint csapásról és utálatos fekélyről. Ha olyan ember lennék, aki a nyugati kultúráról szerzett minden értesülés nélkül nőtt fel, arra következtetnék, hogy a keresztény és a zsidó gyakorlat szemben állt egymással a könyöradományok névtelenségének dolgában. Ez azonban nem igaz. A zsidó vallás nemcsak azt tanítja, hogy az adományozó ne ismerje a megajándékozottat, sem a megajándékozott az adományozót, hanem azt is, hogy az egész folyamat legyen névtelen. Ez ráadásul nem jelenti a szeretet legmagasabb megnyilvánulási módját, mert abban a megajándékozottat úgy segítik, hogy alkalmas legyen önmagát ellátni, és ezzel növelik az illető önértékelését, és ismét a társadalom hasznos tagjává teszik őt. Szomorú tény, hogy a világ nagyobb vallásai közül egyik sem tudta biztosítani hívei között a legmagasabb etikai normákat. Nem kivétel a zsidó vallás sem. Jézusnak sajnos ugyancsak nem sikerült az erkölcs és az emberiség magas szintjére emelni mindazokat, akik állítólag hisznek benne. Gyerekjáték lenne hosszú listát állítani össze azokról a befolyásos emberekről, akik gonosznak bizonyultak annak ellenére,

hogy kereszténynek vallották magukat, de gyalázat lenne úgy mutatni be őket, mint a keresztényi magatartás példáit.

Miután még két vers erejéig beszél erről a témáról, az evangélium így folytatja:

És mikor imádkozol, ne légy olyan, mint a képmutatók, kik szeretnek imádkozni fenn állva a gyülekezetekben és az utcáknak szegletin, hogy az emberektől látassanak [...]! Te pedig, mikor imádkozol, menj be a te rejtek házádba, és ajtód bezárva imádjad a te Atyádat, ki a rejtekben vagyon, és a te Atyád, ki reád néz titkon, megadja néked nyilván!

McKinnon kiemeli azt a tényt, hogy Jézus korai követői az intésnek megfelelően magukban imádkoztak, és elkerülték a zsinagógákat (=gyülekezeteket). De a farizeusok, a zsidók *imádkoztak* a zsinagógákban, és az újonnan alakuló keresztényeknek Jézus azt mondja, hogy kerüljék az ő társaságukat.

Az a véleményem, hogy a zsinagóga mintegy 30–50-ig (és valamivel később) kétszeres fenyegetést jelentett a korai kereszténységnek. Az enyhébb fenyegetés abban állt, hogy a gyülekezet jelenlétében azokat, akik a Jézushoz való ragaszkodásban ingatagok voltak, a honvágy és a közösség példája visszahúzhatta a zsidóságba. A sokkal súlyosabb fenyegetés az volt, hogy az új válásra tértek kívül kerülhettek a közösségen, és ha kifejtették saját nézeteiket, *avoda zara*-val sújthatták őket, ami a megkorbácsoltatás és a börtön veszélyét hordozta, amint korábban írtam. A magánima sokkal biztonságosabbnak tűnt. Ennél fogva amikor a zsidó-keresztények összegyűltek és könyörögtek Máriának, Márk anyjának házában (ApCsel 12,12), ők valójában egy gyülekezeti házban imádkoztak, még akkor is, ha az alig hasonlított arra, amire ezt az elnevezést használták. Ilyen körülmények között nem látok okot arra, hogy az evangéliumok részletezzék a zsinagógai liturgiát mint eszközt üzenetük közvetítésére, legföljebb negatív értelemben. A csöndet nem találom meglepőnek. Az evangéliumok egy meghatározott üzenetre figyelnek, és nem tesznek kísérletet a Jézus korabeli Közel-Kelet társadalmának átfogó és elfogulatlan ábrázolására.

Zsoltározás otthon

Mielőtt befejezném, megkockáztatom, hogy egy különös érdeklődésre számot tartó témával forduljak ahhoz, akinek e tanulmányt ajánlottam. Magánbeszélgetésben McKinnon professzor észrevételezte az asztali zsoltározás fontosságát a korai kereszténységben, és érdeklődött a korabeli zsidó párhuzamok iránt.

E szokások eredete ismét magára a Tórára vezethető vissza. A Deuteronomiumban (8,7 skk; *Ékeb* hetiszakasz) Mózes kijelenti Izráelnek, hogy

az Örökkévaló, a te Istened bevisz téged egy jó országba, patakoknak, forrásoknak és mély vizeknek országába, amelyek erednek a völgyekben és a hegyekben; búza és árpa, szőlő, füge és gránátalma országába; olyan országba, amelyben nem tengődésben eszed kenyeredet, ahol nem lesz hiányod semmiben [...] És

enni fogsz és jól fogsz lakni, és áldani fogod az Örökkévalót, a te Istenedet azért a jó orszáért, amelyet adott neked.

Így az étel és a föld megáldása az étkezés végén tórai parancs. A *Pirké Avot* 3,4 szerint

Simon rabbi azt mondta: „Ha hárman ettek egyazon asztalnál, és nem mondtak ott tórai szavakat, az olyan, mintha a holt bálványoknak följajánlott adományokból ettek volna, amint írva van: «Mert minden asztaluk annyira megteltek okádással és undoksággal a Mindenütt Jelenváló nélkül.» [Iz 28,8] De ha hárman ettek egyazon asztalnál, és mondtak ott tórai szavakat, az olyan, mintha a Mindenütt Jelenválónak asztaláról ettek volna, amint írva van: «Ez az asztal, amely áll az Úr előtt.» [Ez 41,22]”*

A zsoltárok valóban tórai szavak.

A *Berakot* értekezés különös figyelemmel adózik az étel (és a föld) fölött mondott áldásoknak, amelyek megelőzik vagy lezárják az étkezést; leginkább a 6. és a 7. fejezetben. A 7. fejezet első misnája így kezdődik: „Ha három ember együtt evett, kötelességük meghívni [egy további a hálaadáshoz].” A misna és a gemara következő részletei hosszasan idéznek a szövegből, de anélkül, hogy egészében közölnék. Az Asztali Áldások nyilvánvalóan egészen állandók maradtak. De ha így is van, az asztali zsoltározás szerepének vizsgálata problémákat vet föl.

Újabban a kenyeret tartalmazó étkezés utáni hálaadás egy bevezető zsolttal kezdődik; kettő közül kell kiválasztani az alkalomhoz illőt. Ezt követi a felhívás hálaadásra, amely Misnából vett idézet. A hálaima különféle elemi számosak és igen hosszúak, változó szakaszokkal aszerint, hogy hétköznap, szombat vagy ünnep van éppen. Szombaton, ünnepen és jeles alkalmakkor a 126. zsoltár a bevezető, egyszerű köznapokon viszont a 137. A hálaadás utolsó része mindenekelőtt egy zsoltárvers-összeállítás. Mind a kezdő, mind a befejező elem érdekes lehet e tanulmány olvasóinak. Mindazonáltal —mint említettem— a teljes szöveg nem szerepel a Talmudban.

A legismertebb példa az étkezéshez illeszkedő zsoltárénekekre természetesen a húsvét két széderéhez kapcsolódik. Ténylegesen két alkalomra van rendtartás a húsvét megülnéséhez: az egyik az, amelyet az Exodus rögzített, a másik pedig (Peszah Seni) azokat a zsidókat érinti, akik akadályozva voltak az ünneplésben a megadott időben. A *Pészachím* értekezés 95b fejezetéhez írott gemara elmondja:

Az első megkívánja a Hallél [eléneklésé]t, miután etkeztek, stb. [Ez a megelőző misna megismétlése.] Honnét tudjuk ezt? Johanon rabbi mondta Simeon ben Jehozadak rabbi tekintélyével: „Az Írás mondja: «És énekeltek akképpen, mint az éjszaka, melyen az ünnepnek szentelésére készültök.» [Iz 30,29] az éjszaka, amely ünnepnek szenteltek, megkívánja a Hallél [dal] [eléneklésé]t.”

* Károli fordításában a vers második része: „hogym semmi üres hely nincsen azoktól”. A helyet a zsidó gyakorlatban használt szövegváltozat szerint módosítottam. A ford.

Ez a megfogalmazás föltárja annak lehetőségét, hogy a Hallélt esetleg más ünnepi étkezéseken is recitálták az ókorban.

Mindamellet a Hallél éneklésének részleteit nem rögzítették. A *Pészachím* 119a–b gemarája így nyilatkozik:

Megtudtuk máshonnan: Ahol az a gyakorlat, hogy megismételjék, meg kell ismételnie; ha egyszer kell énekelni, egyszer kell csak énekelnie; ha áldást kell mondani utána [a Hallél után], áldást kell mondania rá; mindez a helyi szokástól függ.

A Talmud a Hallél-zsoltárok énekléséről több mint száz alkalommal tesz említést, gyakran úgy, mint egyéni kötelezettségről, de nem tér ki további részletekre. Az is kiderül, hogy az elnevezés nemcsak egy valamire vonatkozhat. A *Sabbat* értekezés 118a fejezetének gemarájában olvassuk:

Jose rabbi mondta: Lenne az én osztályrészem azoké, akik háromszor étkeznek szombaton! Jose rabbi mondta [azt is]: Lenne az én osztályrészem azoké, akik elmondják az egész Hallélt mindennap! De ez nem így van, mert egy tanító azt mondta: Az, aki elolvoassa a Hallélt mindennap, káromkodik és meggyalázza [az Isteni Nevet]? — Az „Énekoersekre” utalunk.

Az Énekoerse (Pszuké dezimrá) a 145–150. zsoltár. A napszak nincs megadva, de az idézet első mondatát figyelembe véve könnyen lehet, hogy az étkezés ideje. A szemelvény nyilvánvalóan későbbi, mint a Szentély lerombolása, de korábbi gyakorlatra is visszamehet. Amint megtudtuk a gemarából, „mindez a helyi szokástól függ”.

A gemara némi anekdotikus bizonyítékot is nyújt az asztali zsoltározásról, bár ezt a történész talán kételkedve fogadja. A *Sabbat* értekezésben Hijja ben Abba rabbi meséli:

Egyszer egy ember vendége voltam Laodiceában, és egy arany asztal hozott elébe, mely tizenhat ember által kellett, hogy vitessék; tizenhat ezüst lánc volt rögzítve benne, és tányérok, serlegek, kannák és palackok voltak rátéve, és volt rajta mindenfajta étel, csemege és fűszer. Amikor letették, ezt énekelték: „Az Örökkévaló a föld és ami betölti” [Zsolt 24,1]; és amikor elvitték [étkezés után], ezt énekelték: „Az ég az Örökkévaló ege, de a földet az embereknek adta.” [Zsolt 115,16]

Lehet hihetetlennek tartani e fönt említett mészáros gazdagságát és vagyontárgyait, de az asztali zsoltárok használata teljes összhangban van az általános kegyességgel. Egy másik lehetséges forrása lennének az asztali zsoltározásnak a *zemirek* (dalok), amelyek évtizedek, és talán évszázadok óta hagyományosan követik a szombati étkezést. Ókori források mindenesetre nem szolgálnak adatokkal ilyen gyakorlatról.

Összegzés

Megkísérlem a lehető legrövidebben összefoglalni az általam követett kacskaringós gondolatmenetet. Nem hízelgek magamnak azzal, hogy megcáfolhatatlan következtetések sorával álltam elő. Eredményeimet szinte esetlegesnek tekintem. Amivel előállni gondoltam, az inkább a vizsgált anyag újfajta szemlélete, és ez a megközelítési mód az, amit mindennél fontosabbnak vélek. Meg vagyok arról győződve, hogy csak úgy kutathatja valaki az ókori zsinagóga liturgiájának, énekének és zsoltározásának rendkívül összetett területét, ha előbb megértette az ókori hívő közösség értékrendjét. Ez mindenestül a Tóra iránti szenvedélyes odaadásból és a benne való elmélyedésből származik. Ez az odaadás akár a vértanúság vállalásáig is vezethetett. A római uralom könnyörtelen és gyakorta szeszélyes volt. Kétségtelen: a korai keresztények hivatalosan is üldözést szenvedtek, de zsidók és mások is viseltek el hasonló megpróbáltatásokat. Meg kell értenünk, hogy a jámbor zsidónak a Tóra nemcsak egy könyv. Minden más irodalomtól teljesen különböző szinten van; egészen más módon tanulmányozzák és tanulják. A nyilvános istentiszteletben a legmélyebb tiszteletet és megbecsülést kívánja meg. Ennélfogva igen kétséges annak lehetősége, hogy közösségi olvasásai áldások és más imádságok nélkül zajlottak volna. Aki ellenkező álláspontra helyezkedik, az a zsidóságnak a Második Szentély lerombolása utáni túlélését biztosító intézmények hiányával szembesül. Az ima és a zsoltározás közösségi kereteinek tagadásával folytonossági hiányt hoz létre a közösség vallási működésében. Biztos vagyok abban, hogy a közösség nem maradhatott volna fenn pusztán egymástól független személyek szokásai alapján. Nem lett volna olyan közösség, amely elvégezhette volna az i. sz. 80–100 utáni évtizedekben bekövetkező szabályozást. Nem feltétlenül tartok ki amellet, hogy nézeteim helyesek, de amellet igen, hogy témafelvetésem szükséges. Pillanatnyilag nem gondolom, hogy kielégítően széles áttekintéssel rendelkezünk az egészről. És úgy hiszem, hogy a csönd függőnye, amely elénk ereszkedik: a kielégítő emléktanyag hiánya nem egyenértékű az Írás olvasásától különböző közösségi kultusz hiányával.

Ford. Földváry Miklós István